

Dr. Diósi Géza:

KATONA MIHÁLY DIENES

(1782-1874.)

Az utolsó piarista polihisztor emléke előtt kegyelettel állunk meg. Az a férfiú, az a tudós elme, a piarista rend elsői közül való sokoldalú szerzetes volt, ki a magyar szellemi élet hőskorának elején: a XIX. század hat évtizedén keresztül a legönzettelenebbül és törhetetlen buzgalommal dolgozott nemzeti műveltségünk érdekében.

Katona Mihály Dienes, ahogy ő írja nevét fennmaradt kéziratos naplójában,¹ abban az évben született, mikor hazánk belső élete nagy változásokon ment át. II. József uralkodásának második esztendeje új egyházi intézkedéseket hozott, és éppen ez a zavaros idő hozta rendünknek kiváló fiát, ki 1782. szeptember 24-én született Dercsikán (Pozsony vm.) Katona Gábor és Fekete Julianna «nemes szülőktől». Felbakán keresztelték meg a kis fiút, ki a keresztségben Mihály nevet kapott. Atyja, – mint maga írja – «philosophiát is végzett», s később «Boros-Jenőn, Arad megyében Bibics asszonyság uradalmában ispánkodott». Azután Dercsikán «derék gazdaságot alapított, nem annyira atyai örökségéből, mely őt fiú és három leány között oszlott el, mint saját keresményéből és Fekete Julianna hitvesének dúzs hozományából. Ezen házassága számos magzatjai közül Borbála, én és Athanázia maradtunk meg, egymás után két évvel következők.»

Szabadságszerető, virgonc gyerek volt a kis Mihály, kit atyja mindig magával vitt, bárhova ment – nagy gonddal ügyelvén egyetlen fiára. Ez a többszörös útra-keles nagy kedvet öntött belé az utazásra, melyet később szorgalmasan űzött. Nyolc esztendő volt, mikor II. József meghalt, és élénken emlékezett a császár halálát követő változásokra: «mint dörzsölték le a házokról a sorszámokat, mint hordotta Atyám a császári rendeletek és mérnöki irományok halmazát mérnök létére a helység tanácsa határozatából a falu végére, hogy tüzzel emésztessék meg, mely nagy rakás tiszta papír maradt abból nékem, ki éppen írni kezdettem, midőn megörülve ezt mondtam: «míg ez elfogy, pap is lehetek». A kis gyermek lelke megérezte jövő élethivatását. Nagy kedvvel és szorgalommal tanulta a betűvetést édesapjától, ki örömmel látta kis fia előrehaladását. A falusi mesterekkel azonban nem elégedvén meg, édesapja 12 éves korában Pozsonyba vitte rendes tanulónak (1794). Itt egy éven belül megtanult németül írni és olvasni, de szülőjével németül beszélni is.

Pozsonyban járta a második «nemzeti tanodát» 1795-96-ban, majd a következő évben a «harmadik nemzeti osztály, vagy első latin grammatica tanítványa» volt. A második és harmadik latin osztály elvégzése után, 1799-ben atyja «Syntaxisra Magyar-Óvárra» vitte, «hol a kisgimnázium éppen akkor állott fel». «Ott T. Berczely Imre piarista bölcs vezérlete alatt a tudományokat megkedvelvén, annyira iparkodtam, hogy a jelesebb tanulók közé soroztattam» – írja naplójában. Édesapja hat évig bőkezűen költvén rá, 1800-01. iskolai évben, mivel az óvári gimnázium negyedik osztálya még nem nyílt meg, a Syntaxis megismétlésére

szánta rá magát Katona, hogy «a Stylusban minél erősebb» lehessen, és mivel «T. Szalay János Al-Szolgabíró úr gyermekei melletti igen jutalmas Instructorsággal kínálta meg».

A következő évben fájdalmas szívvel kellett búcsút mondani Óvárnak, és iskolai tanulmányait a tatai piarista gimnáziumban folytatta. Ide az óvári születésű T. Gerschlager Calas. József piarista atya vitte magával, ki mint leendő tanára «nemzetes» Grebensperger József fiai mellé tette instructornak. A jó környezet, az úri bánásmód, a gyermekek jó viselete a 18 éves fiatalember lelkében mély nyomokat hagytak. Megkomolyodott, s érett ésszel készült jövő élethivatására. Mikor kollégái «séta-kalandra» keresték, ő sokszor zárkózva dolgozott különszobájában «gyakorlatain». Tanárának ugyanis az volt a szokása, hogy «a jobban kidolgozott irrományokat szerzőik által felolvastatta». Az ő gyakorlata «mindég leghosszabb és Theatrum Politicum szagú volt». «El nem mulasztották vetélytársaim oda mondani, hogy könyvekből sokat szedek ki – írja önvallomásában –; de bölcs Tanárunk engem igazolva monda: «hát ti mért nem szedegettek ki ily szép dolgokat könyvekből? Hiszen a könyvek arra valók, hogy hasznokat vegyünk». A forrásmunkával kapcsolatosan Katona megjegyzi, hogy mikor «áldott emlékezetű» édesapja Tatára vitte, a «Theatrum Politicum» című könyvet ezekkel a szavakkal adta kezébe: «Fiam! ez jó könyv, olvasd figyelmesen, sokat találsz benne, mivel gyakorlataidat felékesítheted. Azt tanítóid szeretni fogják».

1801-02-ben a «Rhetorikát» járta a tatai gimnáziumban, ahol Katonát T. Ferenczy Calas. József megkülönböztetve szerette, «mint magyart, mint jó németet, jó instructort». Nagy önérettel írja naplójában: «Első jeles lettem és esztendő végéig az maradtam». Nagy előhaladását, szép sikereit nagyrészt a Theatrum Politicum könyvnek tulajdonítja, melynek ebben az évben még nagyobb hasznát vette, s gyakorlatait maga a magyar tanár olvasta fel «utánzásra méltó példák gyanánt». Ennek a tanévnek végén tanárai felszólították, hogy lépjen a piarista rendbe, mert hajlamának, természetének megfelel a szerzetesi élet. «Tanácsokat elfogadtam, ámbár atyámnak felőlem más szándoka volt, de mivel mostoha anyámtól Pál és Jónás fiai is valának, engedett, és a Trencsini novíciatusba fel vitt.»

1802. október 11-én öltötte magára rendünk egyszerű öltönyét a húsz éves fiatalember Trencsénben, s mint legidősebb, a novíciusok seniorja lett. Franck «fő Mester» a «szerzetes erkölcsökre, oltári szolgálatra, a görög nyelvre, szépíráásra», Manhoffer Flórián másik mester, exhortator «minden gymnasiumi tárgyra igen derék mentorunk valának». Már itt kitűnt a fiatal novícius társai közül. Elöljárói megbízásából «magyar és német catechesist», latin beszédet készített «az erény dicsérésére, és «szóló székéből» kellett elmondania. «Mikor ebédelni kezdettem – írja – már a többi elvégezte, de az áldott jó Bencsát Rector fáradtságomat annyira megbecsülte, hogy megvárt, míg részleteimet én is felkapkodhattam.»

Az első próbaév alatt Katona felvette a *Dienes* nevet. «Csak egy évig levén Calasantius Újonca, Kalocsára küldtettem a második (2-ik) Grammatica tanítására, hol Végh Imre Rector és Director novíciatusi képeztetésemet sok jó szóval folytatta.» A kollégium délszaki szárnya, mint Katona írja – ebben az évben alakult át «theatruból imodává, mely nagy munkára a költséget T. Kiss István, öreg Vice-Rector úr kéregette öszve. Az orgonát ezen egyházba T. Alber Nepom. János csináltatta a Seminariumban Theológiát tanító piarista, ki számos munkáival nagy hírre jutott». Subányi György, szintén teológiai tanár «Kók angolnak földünk körüli utazását» francia nyelven írva adta Katona kezébe «francia-latin» szótárral, s ezzel kettős jót tett a fiatal tanárral, mert franciául is tanult, másrészt «geo-

graphiai és anthropológiai» ismeretei is bővültek. Az évi ifjúsági lelkigyakorlatokat «Katona Istvány, az a híres história író tartotta ékes latin beszédekkel».

Egy esztendeig tanított Katona a kalocsai piarista gimnáziumban, mikor rendi előjárósága az ügyes és buzgó tanárt a tatai kisgimnáziumba helyezte át. Ott ismét a «2-ik Grammaticát» tanította, és sok konviktornak volt vezetője. Kedvelt stúdiuma volt Horatius és Ovidius. Horatius minden ódáját, Ovidius jobb elégiáit megtanulta, ezeket «clericus tanárok» egymásnak felmondták, és maguk is verseket kezdtek «koholni». Ebben az évben (1805) Bezeredy Ignác konviktor fiaival nagyobb utat tett meg Tatáról kiindulva Steyerországon át Horvátországot érintve vissza Győrön át Tatára. Tatai tanársága első évének befejeztével ünnepélyes szerzetesi fogadalmat tett (1805. szeptember 8.).

A következő 1805-06. iskolai évben Tatán «3-ik Grammaticát» tanítván, Bezeredy Miklós konviktora Horatius minden munkájával «szép kötésben» és jegyzetekkel «in usum Delphini» ajándékozta meg. «Tavai Schweiggerrel, most Serfőző Mihálllyal, ki később Helmezczy név alatt híres magyar újtónk lett és Mojzerrel vetélkedtem a classicusok tanulásában, és verselésben. Komáromban két latin ódát nyomattam, egyiket *Ad ornatissimam Auditorum coronam*, félévi készletek alkalmára, másikat fő Direktorunk Paintner Mihály Ö nagysága tiszteletére.» Első irodalmi kísérletei voltak ezek a versek, melyek címét sem ismertük eddig, s Perényi József Katona Dénesről írt életrajzában még ezt az adaléket se tudta említeni.² De a két kinyomtatott óda mellett F. T. Egerváry Ignác provinciális tiszteletére a kor divatja szerint *Daphnis* c. latin eclogát készített, melyet a tanulók által elő is adatott.

Fordulást jelent Katona Dénes életében az 1806-07. tanév. Rendi előjárósága elért sikereire felfigyelve, megnyitotta előtte a továbbművelődés lehetőségét, s az iskolai év elején a pesti Tudományegyetemre küldték. Tanáraitól nagy szeretettel emlékezik meg. Két rendtársa működött akkoriban a pesti egyetemen. Az egyik *Szűcs István*, nagy numizmatikus, ki «tudományát világosan értelmezte», a másik a legnagyobb magyar piarista, *Dugonics András*, «nagy magyar literatúrájával a két magyar hazában nagy hírre jutott».

Dugonics irodalmi sikerei, írói hírneve, a tudós egyetemes műveltsége és hazafias lelke nagy hatással voltak a fiatal Katona Dénesre is. Dugonicsnak mintegy tanársegédjeként dolgozott, s mestere őt tüntette ki az első hellyel: «az érdemsorozatban első helyre engem tett, mint többi tanárain is». A tanítvány meleg szeretettel emlékezik tanárának tanítási módszeréről is: «Dugonics valahányszor valamit értelmezett, oly praecisióval, oly világosan adta elő, hogy minden figyelmező könnyen felfoghatta, és bizvást ki lehetett volna minden szavát nyomtatni. Mikor a szegletek hasogatását tanította, a derék szegletről azt monda, hogy annak három egyenlő részre osztását ő találta fel, hogy dolgozott a hegyes szegletnek meghármazásán is, de vele nem boldogult: kesérsük meg tehát azt mi fiatalok. Talán valaki szerencsés lesz azt a nehéz vitatmányt megfejthetni, mely feltalálójának, az oxoniai angol egyetem 3000 font sterling, közel 30.000 p. forint jutalmat tett fel. Ezt a kísérletet különösen nékem ajánlá, ki nagy tanárom bizalmát tisztelvén, a dolgot többszázféleképpen kutattattam». Ennek eredménye lett, hogy a világszerte híres «Trisectio vitatmányát» 45 év múlva (1852) csakugyan megfejttette, és Pesten kinyomatta. (Életr. 10-11.)

A pesti egyetemen Katona fizikus volt a második esztendőben (önvallomása szerint), s ekkor Szűcs, Dugonics, Trenka és Tomcsányi tanárok tanították, de eljárta F. T. Mitterpacher Lajos gazdasági és technológiai előadásaira is. Ezen év

(1808) szeptemberében «a rigorosumokat minden tárgyakból egyszerre letévén, Philosophia Doctorságára» koszorúzták. «Mire vezette az isteni Gondviselés azt a Pozsonyban oly sokat csavargott falusi gyermeket!» – jegyzi meg naplójában a megelégedés hangján.

Mint «koszorúzott» bölceletdoktor Nyitrán és Szent-Györgyön teológiát tanult két évig (1809-1810). Kiváló erők vezetése mellett sajátította el Katona Dénes a hittudományokat, kiknek élén látjuk Hepner Ignác, Karácsonyi Ince, Kelle Lipót, Padolay Menyhért és Schreier Norbert nevét. A kitűnően végzett első év után Nyitrán, 1809. március 9-én az Úr katonái közé lépett, s mint a rend áldozópap tagja végezte el második teológiai évét.

Pozsonyszentgyörgyről kívánsága szerint Tatára került a fiatal, erőteljes és munka vágygal telt jeles tehetségű Katona Dénes, hol négy esztendőn keresztül tanított «Grammaticákat és Poësiszt, ezek mellett Exhortator és Convictorok különös gondnoka» volt. Pedagógiai képzettségének fényes bizonyosságát mutatták a tatai évek, honnan 1814-ben «hív fáradozásai» jutalmául Bolla Márton, egyik legkiválóbb provinciálisunk, Szegedre helyezte a «históriák tanárának».

A szegedi líceumban Karácsonyi director és Sefcsik Aloisius rector előjárói mellett Grosser János, Gubiczer Ferenc és Barkó vies István rendtársaival tanított, kikkel szép egyetértésben kezdett új pályáján haladni. Tanításra, feleltetésre sem könyvet, sem írást nem vitt magával soha, «mert hallgatóinak szorgalomra élő példát adni a tanár tartozik» – írja naplójában – (13. 1.).

Szegeden írta történelmi dolgozatainak nagyrésztét s mint maga megjegyzi: «históriáimat mind latinul, mind magyarul írva osztottam ki hallgatóimnak» – s mindenkit felhatalmazott, hogy azokat magyarul tanulva, feleléskor magyarul adhassák elő. Előadásait ő maga törvény szerint csak latinul tartotta. «Az ifjúság szeretetre lobbant honi nyelve és nemzetisége iránt; azok közül, kik a históriát magyarul tanulták, hanyag nem találkozott.»

Katona történelmi dolgozatainak nagy része a magyar pragmatikus históriából és a világtörténelemből vett tételek, kis füzetekben kinyomtatva. Ezek fölött vitatkoztak a liceum első- és másodéves «bölcseledői», kik lelkes tanáruk vezetése mellett nagy szorgalommal és tudással végezték vitaóráikat.

Szegeden tartózkodása idejére esik a nagyhírű intézet fennállásának századik éve (1820), s a rend beköltözésének ezt a százados ünnepét fényes külsőségek között is megülték. A különböző ünnepi számok között szerepelt Katona Dénes két ódája; egyik magyar nyelven: *A' kegyes oskolák százados ünnepe nemes szabad királyi Szeged városában 1820. esztendőnek 14 júliusán.* A másik latin nyelvű: *Saeculum a Scholis Piis in libera regiaque civitate Szegediensi anno M. DCCC. XX. die XIV. Julii exactum.*

Boldognak mondja Szeged városát, mert egy század

... repült már a Magyar égen el,
Hogy a kegyes Múzsák áldott Isteneit

befogadta. Szerencsések a város atyái, hogy megértették az ifjúság nevelésének szükségét, és kaput nyitottak «a tudományt és erkölcsöt hirdető férfiak előtt.

Hasonló gondolatok a latin óda igéi is.

Nagy elfoglaltsága mellett Katona Dénes megírta a középkor történetét: *História aevii medii* (1822), «neki még akkor szépen perdülő, de nem bálványozott latin nyelven». Ez időben fordította le Mittelbacher Lajos nagy latin munkáját

A természet históriája címen. Szegedről tudományos kirándulást tett Mehádiára és a Kárpátokba. Ezeken szerzett ismereteit, tapasztalatait két útleírásában adta át az utókornak.

Szegedről előljáróság Kolozsvárra helyezte át a munkás, derék tanárt és nevelőt, hogy a «másik országban» tanítsa a fiatalságot a magyar történetre. Az ifjúság szeretetét új otthonában is csakhamar megszerezte, s történelmi vitatkozásait nagy élvezettel tárgyalták. Segédkönyvet szerkesztett, melyben a nyelvészetből, a történelem segédtudományairól, a chronológiáról s a világtörténelemről fölállított tételekkel találkozunk. Kolozsvári tartózkodásának utolsó évében tartotta Bolla Márton rendfőnök papi jubileumát, s erre az alkalomra «jól kidolgozott» ódát készített. A Székely-föld beutazása és tanulmányozása után betegeskedése miatt («fulladozásba» esett) ismét a lankás fekvésű Tatára került házi másodfőnöknek (1826-27), ez alkalommal a tanítás alól is felmentve. A következő évben azonban megint helyet kellett cserélnie, mert Ugróczy Ferenc lévai rektort és igazgatót a kusztodiátus igazgatójává nevezték ki, s így az ő hivatalát neki kellett betöltenie.

Mint házfőnök egyike volt kora legmunkásabb rendtagjainak. Alig foglalta el házfőnöki tisztségét, megjavíttatta a lévai rendi templom hajóját és tornyát, felszerelve új órával. Buzgósága és rendszeretete a gimnázium vezetésében is meglátszott. Erős kéz, kitartó munka, fegyelemtartás jellemzik kétévi működését, melyet Léván töltött, honnan rendi érdekből Vácra ment a liceális ifjúság oktatására, kedvelt stúdiumát, a történelmet tanítván ismét növendékeinek. Egészségi állapotában a régi betegség zavart okozott: «melle elgyengülése» miatt az évet nehezen fejezte be. Egyévi tanítás után búcsút vett Váctól, az iskolától, s ideiglenes nyugalomba Kalocsára rendelte előljárósága házi másodfőnöki minőségben. Minden terheesebb szellemi munka alól felmentve, műhelymunkáit végezte kedve szerint, ez alkalommal a latin klasszikusok köréből. Magyarázatokot írt *Cicero* szónoki munkáihoz, *Caesar* históriájához a «Gallus háborúról». Három évi nyugalom után örömmel vette a rendfőnöki intézkedést, mellyel a nagykárolyi gimnázium igazgatására kapott megbízást. A szociális érzékű és jellemű lélek ebben a hivatásos munkájában itt a szegény állomáson mutatta meg leginkább nemes szívét a szegénysorsú diákokkal szemben. A segélyért, támogatásért folyamodók ügyét mindig a legnagyobb megértéssel és szeretettel intézte el, s a jócselekedetek tömege dicséri nemes gondolkodását.

Gazdag munkakörét azonban ismét meg kellett törnie, s még meg sem szokott Nagykárolyban, mikor rendfőnöke Szegedre küldte lelkésznek (házi lelkiatyának) s a rendes tanárkodás alól fel volt mentve. Másodszor tartózkodik ez alkalommal Szegeden Katona, s a pihenő évek során sokrétű munkásságából ad értékes termést kedvesnek mondott városában. Teljesen a tudománynak szentelhette napjait, s a felhalmozódó, lelkében elbújt gondolatait, tudását itt rendezhette. «Tapogattam a csüllengből az indigó gyártásnak mesterségét, ha hogy tökélyre vihetném. Gyorsan dolgoztam két nagy vitéz költeményemen, fessegettem a hegyesszeglet meghármasítását, írtam Természet Históriát és Számvetést, de ki nem nyomathattam» – írja naplójában (21. I.).

Amikor szellemének útja ily széles körben és sok irányban vitte tudását - megelégedett otthonából Grosser János rendfőnöke az 1838. évre Kecskemétre nevezte ki a gimnázium igazgatójának, «hiszem, azon munkám jutalmára, melyet néki az oskolai nevelésről küldöttem». Érkezése ezen idejében sokat foglalkozott az indigógyártás mesterségével, «miképen lehetne legkönnyebben a csülleng fűből

indiaival vetélkedő indigót gyártani». *Honi indigo* címen kiadta erre vonatkozó nézeteit Pesten, Trattner betűivel 1838-ban.

Négy esztendei nehéz és fáradságos munkája után a nagytekintélyű szegedi líceumhoz került vissza ez alkalommal harmadszor, igazgatói minőségben. Bár szívesen maradt volna Kecskeméten, hol kevesebb irodai munkát kellett végeznie, előjárója akarata elől nem térhetett ki, s vállalta újabb és nehezebb munkakörét, mint a «hazának hasznos embere». Ami szabad ideje maradt a vezetésen kívül, azt a «Trisectio bevégzésére és az indigógyártás tökélyre vitelére» fordította. Itt adta ki második munkáját az indigóról: *Honi indigó gyártás haladása*. (Kiadta feltalálója Katona Dénes. Szeged, 1841.) 1843-ban pedig a «Lyceum és Gymnasium teljes kincstára segítségével» kinyomatta a «Trisectio vitatmányát» magyar és latin nyelven: *A hegyes szeglet meghármazása. – Trisectio anguli acuti*. (Újabb kiadása Pesten jelent meg 1852-ben.) «Tudós urak jöttek. . . vallomásukat tenni hozzám, hogy a híres Trisectio valóban megvagyon fejtve, hogy együtt tusakodtak ellene, de meg nem cáfolhatták; de mivel a megfejtést nem elég világosnak találták, későbbi elmélkedéseim: mégis külön megfejtésre vettem gondolatimat», – írja művével kapcsolatosan. A saját költségén kinyomatott munkáját elküldte Oxoniába, Bécsbe, Parisba és az «Egyetemek Rectorainak». A jutalomdíjat azonban, melyet az oxoniai angol egyetem tűzött ki, – nem adták ki a szerzőnek.

Katona Dénest a folytonos és állandó megfeszített munka megtörte. Panaszkodik, hogy «a sok nemcsak nappali, de éjjeli írástól is annyira meggyengültek» szemei, hogy a megvakulástól félhetett. Ezért el kellett válnia az iskolától, és fájó szívvel búcsúzott az ifjúságtól, melyet egész működése alatt melegen a szívébe zárt. A rendi előjáróság a kellemes fekvésű, egészséges éghajlatú Sátoraljaújhelybe helyezte a 60 éven túl levő Katonát, kire a természeti szépségek, új társai, a ház összetétele olyan jótékonyan hatottak, hogy csakhamar visszanyerte lelki frissességét, régi munkakedvét, s dolgozási köre megint szétterült a legkülönbözőbb irányú működési téren. Míg mások «ellenünk az idegen nyelvű elemeket felborzogatni kezdték» -, ő újhelyi csendjében munkái «sikározásával» foglalkozott, sőt újakat is írt, «mint Értekezéseket a Szelid gesztenyefáról, Tokaji borok termesztéséről, Magyar Theáról, gyümölcsfák nemesítéséről, Dinnyészetéről, Növényhonosításról» - «tökélyre» dolgozta az indigógyártást, feltalálta a «Trisectiónak tökélyes megfejtését és megvitátását». Ebben az időben írta prózában *Ormusd és Ármány* c. legnagyobb munkáját, mely vallomása szerint «erkölcsi és politikai» eszméit tartalmazza. 1843-ban mondja ezt munkájáról, és nem említi, hogy ez a mű hősköltemény lett volna, mint Kovács ev. János följegyzései nyomán Perényi József közölte.³

Kovács ev. János említ még egy kéziratban fennmaradt eposz-kísérletet, melynek *Árpád, Magyarország szerzője* címet adott. Erről az írásról azonban Katona maga nem tesz említést naplójában. A két kézitról nem tudunk semmit.

Újhelyi éveire esik a negyvenes évek sok történeti eseménye, a maga egyszerű életének hányódástól ment kellemesebb töltése. 1845-ben Pestre ment, «hogy a láncz hídnak építését Clarke angol által és egyéb Buda-Pesti nevezetességeket, mint gőzhajókat, gőzszekereket, műkiállítást, Magyar Múzeumot, magyar theatrumot, vashajó, cukor és több gyárat» megismerhesse. Útjáról felfrissülve tért vissza rendházába, és meghittjei előtt nagy lelkesedéssel szolt tapasztalatairól. A negyvennyolcas eseményeket a szemtanú éles megfigyelésével követte, s a politikai élet közepette Kossuthnak, mint Zemplén megye nagy szülöttjének, az újhelyi gimnázium egykori növendékének lelkes híve lett. Róla naplójában is a legnagyobb szeretettel

és szinte túlzott előzékenységgel ír: ... «Az embernek nagy emlékezete és hatályos szónoklata megvarázsoltak sokakat, bálvány gyanánt imádták az embert, elveit elfogadták és ezzel a forradalmat megindították . . . Kossuth úgy szónokolt, mintha maga akart volna Királyunk lenni.» A márciusi napok eseményeit «nagy örömmel» ülte meg; az utána következő nagy politikai fordulatokról is beszámol, s a szabadságharc egyes mozzanatairól értesít bennünket. Ezek között legérdekesebbnek tűnik fel mai szemmel nézve az oroszok bejövételéről írt följegyzése: Június 30-án «dél tájban már Újhelybe is beérkezett 3600 gyalogos és néhány száz kozák orosz a Duklai szorosról, melynek védelmére a nagy Kossuth Kormányzó majd semmi rendeltetést sem tett, hiszem azért, mert azt hívé, mint monda is: az oroszoknak otthon van saját népével baja, a mi ügyünkbe avatkozni nem fog. Mintha 700.000 orosz fegyveresből Magyarország ellen nem juthatna elég elnyomó» -, jegyezte meg mély bölcseséggel a tapasztalt öreg szerzetes. «De meg az sem volt igaz – folytatja -, hogy Orosz országban zavarok voltak. Sokan azt állították, hogy az említett orosz sereg 10.000 emberből állott, de értelmesebbek csak 3600-ra tették annak számát. Ezen sereget Mikoläe és Pikóv tábornokok vezették. Hosszú, szürke köntösben volt valamennyi gyalog, a kozákok kék dolmányban jó lovakon . . . sokat felvásároltak, mindent ezüsttel fizettek. Hús emberből álló sorokra valának osztva. . . Csak puskájukat vivék, pogyászaikat nagy szekereken vontatták utánuk. A sorok végein magasabb, erősebb legények valának, a középsők között sok volt a koros, sovány, alacsony ember. Ágyúik szépek, francia eredetűek voltak, még a szerencsétlen 1812. esztendőből, midőn a francia 600.000 fegyveresből álló tábor mindenestől az oroszok hatalmába esett, nagyobb részét a hideg ölte meg.»

A történetíró Katona Dénes éles megfigyelése ezek a mondatok s részletes elmondását: «az orosz katonaság fenyítékét» maga tartotta «emléítésre méltónak».

Még egy igen érdekes mozzanatra hívta fel a figyelmet történetírónk, amikor tapasztalata után beszámol az orosz hadsereg fegyelmetlenségéről. Mivel a tábort semmiképp sem hagyhatták el az orosz katonák, a visszaéléseket nagyon szigorúan büntették a feljebbvalók. Egy alkalommal jelentették, hogy az országút mellett táborozó katonák közül többen «kilopódzottak» a városba. Pikóv vezér erre «a katonákat csúnyául lehordja, pofozza, tenyere élével orrát egynek majd leszakasztotta, azután hátba öklözte és a táborba vissza kísérte. Már így ugyan katonájával sem magyar, sem osztrák, sem egyéb nyugati tábornok nem bánt soha, hanem a bűnösre huszonötöt, vagy többet is vonatott. Pikóv tábornok úrnak bánása tehát – jegyzi meg bölcsen Katona – *az orosz míveletlenséget tükrözte* nekünk, midőn a meglett ember mind azon piszkokat, és méltatlanságokat eltűri, melyeket a gyermek komor Orbiliusától».

A történelmi hűség kedvéért az utókornak átadta Katona azt a figyelemre méltó epizódot is, mely az orosz tisztek közül egynek a szőlővel történt kalandját meséli el. A táborból csak a tiszteknek volt szabad kijárásuk. Ezek közül egy «kérdzvé, micsoda zöld bokrok légyenek a hegyen sorba ültetve? – válaszul kapa, hogy azok szőlő bokrok, melyek gyümölcsseiből bort csinálnak.

Ugyan bort? No még szőlőt sohasem láttam – válaszolt a tiszt.

Jó-e már gyümölcsse?

Erre be megyén, szakaszt egy fürtöt, mohón leeszi minden szemét és mondja, hogy az igen jó! pedig 30-ik Júniusban még oly kemény volt, mint az érett borsó, és savanyú, mint az ecet. De az orosz mindent megeszik, mit megrághat, tököt, ugorkát, akár mely fagyümölcsöt, a mint leszakasztotta, tüstént falja, a nyers burgonyát, kukoriczát, a mint kapja, nyeli. Mint a cseléd a moslékot a disznó

váluba akarta önteni, az orosz katonák megállíták, és a korpás vegyeleket "néhányan a nagy dézsából mind ki kanalazták! Mely messze hátra vagyon még ily nép!»

A szabadságharc leveretéséről csak annyit ír Katona, hogy Görgey fegyverletételét az oroszok előtt «sokan hazaárulásnak tartották». Naplója többi részét vázlatosan, nagy vonásokban adja, és beszámol munkálkodásának eredményéről. A friss reggeleket legszívesebben az újhelyi rendház terjedelmes kertjében, annak egy kis magányos területén, az ú. n. «názáreti kertben» szerette eltölteni; mellette egy be nem fejezett épületrész, a kertészotthon volt az ő *Bethlehem-e*. Néha az órákból egy fél délelőtt lett, hiszen ez a birodalom volt az ő édenkertje, természetményei lerakata: az amerikai indigó, a kávéfa, az amerikai szőlő, a bátát gyümölcs, a braziliai dinnye és a cukornád. Mellettük sok gondot fordított sárgadinnyéire, kiváló nagyságú őszibarackjaira, nagyszemű fürtös ribizskéjére, melyet valóságos fává fejlesztett. A hófehérhajú, egyenes tartású öreg piarista atya kis kapójával vagy öntözőkannájával nap-nap után eldolgoztatott magányában, honnan sokszor csak a közös összejövetelt jelző csengő szólította el.

Gazdasági műveinek legnagyobb részét sátoraljaújhelyi tartózkodása idején írta. Itt készültek az indigóról, a kávé- és teafáról, a borok királyáról stb. önálló munkái, itt írta meg rövidebbre szabott közérdekű gazdasági cikkeit különféle folyóiratok számára. Külfölddel is levelezett, és leginkább *Xantus János* volt vele bizalmasabb levélváltásban, és útmutatásaival sokat segítette Katonát gazdasági tevékenységében. Xantus Amerikából ritka és hasznos növények magvait küldte Katonának, ki amerikai barátja segítségével felállította az «Amerikai növényhonosító Társaságot», melynek tagjait is felsorolja naplójában. «Ezek: M. Gróf Károlyi Ede Radvánon, M. Gróf Stárayné Nagy Mihályban, M. Gróf Majláth József Perbenikben, T. Nyomárkay Károly úr, T. Bernáth Simon úr, T. Kovács Miklós úr, T. Szerecsen Dienes úr, T. Bisiczky Antal úr, T. Bük László úr, Méltós. Adamovics János úr Eszéken, F. T. Seregély Sándor Esperes úr Nagy Bocskón Mármaros megyében, T. T. Nagy Miklós Reform. Lelkész úr.» Ezekkel az urakkal úgy egyezett meg Katona, hogy az Amerikából küldött hasznos növényeket, mint a gyapotot, kávéfát, amerikai szőlőt egymásközt arányosan szétosztják, és ezeket itthon is meghonosítják.

1862-ben történt, hogy Xantus János amerikai venyigéket küldött Katona Dénesnek levélbeli kérésére. A hosszú úton a címzés eltörlődött s csak a «Zemplén megye» felírás maradt meg olvashatónak. Az Országos Gazdasági Egyesület gondozásába vette a hozzákerült gazdátlan szállítmányt, s azt Mailáth József gr. perbenyiki kertésze, Pesten járván, – hogy tönkre ne menjen – magához vette, s urasága kertjében elültette. Közben megérkezett Xantus levele Amerikából, amelyben értesítette Katonát a küldeményről. Ő most kutatni kezdett a venyigék után s mikor hollétükről értesült, rögtön Perbenyikre utazott, s a már fakadó vesszőket a kertész minden kérése ellenére kiszedette, és názáreti kertjében elültette – nem akarván lemondani a honosító büszke címről.

* * *

Sátoraljaújhelyen fejezte be Katona Dénes 22 évi dolgozás után hatalmas eposzát: saját szava szerint «*Első Magyar Király és Árpád Magyar ország alapítója vitéz*» *költeményét*. Ennek megírására az Árpád alakjával foglalkozó írók, Ráday Gedeon, Csokonai, Pázmándi Horváth Endre, Vörösmarty, Czuczor Gergely munkái ihlették. De termékenyítő erőt adott terjedelmes műve megírásához szeretett hazájához erős vonzódása, a történetíró kegyelele nemzetével szemben: «Dicső nem-

zetem iránti kötelességem még mint történetek tanítóját arra bírta, hogy, annak érdemekkel tündöklő fejedelmeit Magyarot és Árpádot, amazt mint nevünk és nemzetiségünk, ezt mint édes hazánk, európai Magyarország halhatatlan szerzőjét, vitézi versezetbe foglaljam, abban mi történetileg bizonyos, megtartsam, mit az írók többféleképpen adnak, megegyeztessem, a hunokat és ezekből származott magyarokat természetileg és erkölcsileg megjellemzem, és szinte életre ébresztvén bővebben megismertessem» – mondja hőskölteménye keletkezéséről.

Maga az eposz 24 énekből áll. Anyagát az ország szerzőjének győzelmei adják. Bevezetésében írja: «Iparkodtam azt a nagy embert nemzetem eleibe jelleme méltóságában feltüntetni, hogy hazánkat, mint az ő szerzeményét szeressük, becsüljük, föntartásáról gondoskodjunk».

A költemény csak a szerző halála után jelent meg nyomtatásban. Katona Dénes életének végén rendezte sajtó alá költeményét; ívenkint küldte a «Zemplén» nyomdának, s maga fizette a nyomtatási költségeket is. Műve teljes megjelenését nem érte meg. Halála után Kovács ev. János szegedi rendtársa javíttatta a hátramaradt részleteket, s ő írt a műhöz érdekes *Utószó-t*, melyben Katona Dénes életének és munkásságának főbb mozzanatait foglalja össze. A mű csak 200 példányban jelent meg. A könyvpiacra nem kerülhetett felsőbb intézkedés folytán «érdes és ötven évvel elkésett írása miatt», csak minden szerzetesház kapott egy-egy példányt belőle. A fennmaradt darabok jelenleg Sátoraljaújhelyen találhatóak meg.

Hatást semmiképpen sem ért volna el Katona eposza. Debreczeni Márton műve: *A kióvi csata* c. hőskölteménye is már az eposzok korán túl jelent meg, húsz évvel Katona munkája előtt. Debreczenit se vették észre, Katona eposza pedig 1874-ben mint egy régi korszak elkésett hajtása, annak a régen letűnt időnek utolsó visszhangja nem keltett érdeklődést még a szakkörök előtt sem. Szerkezeti szétfolyó, elnyújtott leírásokat adó, eseményeiben következetlen, folytonos anakronizmusokba tévedő írásművei van dolgunk, melyben a jellemek valószínűtlensége még jobban kirí a felépítés gyengesége mellett. De Katona mentségére szól fogyatkozásaival szemben az ő meleg, érző szíve nemzete iránt, melynek dicsőségét akarta megörökíteni. Magyar népét a nemzetek «elsejévé» óhajtotta tenni a rajongó hazafi minden lelkesedésével, csak az eszközök megválogatásával nem törődött eléggé.

A nemesszívű öregúr utolsó tíz esztendeje is az állandó munkálkodás ideje volt. Tapintatos s célszerű beosztással idejét az íróasztal és a házikert között osztotta meg. Levelezését nem hagyta abba, s különösen amerikai leveleire volt büszke, melyeket hűségesen megőrzött. Ezek közül egy különösen kedves volt neki, melyet mint választ kapott 1865-ben «két év múltán» a washingtoni «Smithsonian híres Intézettől» – bizonyára a megküldött Berzsényi költeményekért (ezt a naplóban nem említi) – és a «jónak ismert» Trisectio-ért. A levéllel együtt jött egy amerikai tudósnek geometriai munkája is, melyet a «Magyar Akadémiának ajándékozott a Trisectióval együtt».

1866-ban másodszor is kiadta «Európai Indigo Netovábbja» c. könyvét, «melynek példányait a lelkes hazafiak 10-12 példányonként» kérték. Ennek a munkának harmadik kiadása is megjelent a következő évben, és örömmel írja, hogy az indigó gyártására vállalkozott Társaság már közel 500 személyre szaporodott, és 1868-ban többen «készületeket» tettek egy nagy indigógyár felállítására. Ekkor jelent meg utolsó munkája nyomtatásban a *kávéfáról* 150 példányban, melyben megmutatta, hogy ezt a nagy hasznú fát honunkban bizonyos sikerrel termesztethetjük 6-14 fokos melegségű üvegházakban». Erre a tárgyra Xantus Jánostól, «tudós utazóktól» és több nagy szakkönyvből szerzett felvilágosítást.

Az indigógyár felállítására nem került sor sem Katona Dénes életében, ki még két évvel halála előtt is sürgette annak létesítését, – sem halála után, mikor az utódok a vállalatok sikertelensége miatt elcsüggedve és minden reményről lemondva – a kérdést kikapcsolták, és rája a feledés sötét fátylát tették.

Katona Dénes sokat és sokfélét alkotott háromirányú munkásságán belül. Mindenben öröme telt, mindenhez örömmel fogott, amiből látta, hogy hazájának s a magyar művelődésnek használhat. Talán kelleténél többet is nyújtott a különböző és egymással többször rokonságot sem mutató tárgykörökből. Ha egyirányban, de nagyobb elmélyedéssel dolgozik, ha belső ösztönét nem forgácsolja szét - neve bizonyosan ismertebb lenne nemcsak a szakkörökben és a rendi életben, hanem a nagyközönség előtt is. Kutató, kísérletező elme volt, kinek pusztá hajlama utat talált a matematikai, költészeti és gazdasági tέρre, mindenből kiszedegetvén a neki megfelelő anyagot a feldolgozásra.

Azzal a lelki derűvel és megelégedéssel hunyta le szemét 1874. június 9-én a sátoraljaújhelyi rendházban, hogy jó harcot küzdött végig földi életében. Minden tevékenységében a legtisztább szándék vezette, és sohasem áhítozott elismerés, kitüntetés után. Amit tett, rendjéért, hazájáért, a magyar művelődésért tette.

Neve ott ragyog a sokat és önzetlenül dolgozó magyar úttörők, a munkásságukkal nagy példát adó piarista tudósok neve között.

A sírja fölött álló emlékmű klasszikus sorokban önmaga készítette sírfeliratát adja az utolsó piarista polihisztornak:

Dercsika szült engem, Posony, Óvár és Tata képzett,
Pest iparom díját juttatta babér koszorúval.
Hőseit énekelém kettősen erős Magyaroknak.
Bölcsességet, erényt, tudományt írtam, tanogattam.

Naplójának utolsó oldalára írt feljegyzése szerint «ezen verseket» kívánta sírja fölé íratni. A fölirat fölött az emlékkő még a következőket adja: «Katona Dénes kegyesrendi aranymisés áldozár. Sz. 1782 szept. 24-én, f 1874 jún. 9-én. Az örök világosság fényeskedjék neki, *ki egészsége dacára nem bírta elérni Szent Alapítónk éveit*».

¹ *Katona Mihály Dienes élete*. Kézirat a piarista Rend levéltárából.

² Perényi József dr.: Katona Dénes élete és munkássága. Sátoraljaújhelyi Értesítő. 1895-96. 9. 1.

³ Perényi i. m. 36. 1.